

Заглавие документа Семіятычныя асаблівасці тапонімаў: сігматыка-прагматычны погляд / А. І. Копач // Весці НАН Беларусі. Серыя гуманітарных навук. № 2. 2017. – С. 65–74.

Авторы Копач А.І.
Тэма Мовазанаўства
Дата публікацыі 2017
Анотацыя

В статье обоснована возможность изучения собственных имен с позиций сигматики – одного из аспектов плана содержания знака. Автор статьи предлагает при выявлении роли фактора человека исходить из свойств объектов восприятия и их важности для людей в качестве ориентиров в пространстве, т. е. из сигматических характеристик. В результате выделяются четыре категоризационных шаблона, которые отражают как ключевые смыслы, отраженные в топонимах, так и конструктивный характер построения системы имен.

Уводзіны. З мноства лінгвістычных знакаў, якія выкарыстоўваюцца ў соцыуме, імёны ўласныя належаць да той групы, якая нярэдка прылічаецца да непаўнаважных. Калі ўласныя імёны і складалі аб'ект пільнай навуковай увагі з боку семіётыкі, то часцей за ўсё як знакі, якія сведчаць аб міфалагічным характары сувязі адзінкавых аб'ектаў з свядомасцю суб'екта [1, с. 61; 2, с. 110]. Ю. М. Лотман, у прыватнасці, кажа пра тое, што ўласныя імёны – гэта «інкарпараваная ў тоўшчу натуральнай мовы некаторая іншая, інакш уладкаваная мова» [1, с. 62]. Такі падыход аўтаматычна накіроўвае ўсе онімы ў групу імёнаў з нематываванай сувяззю азначаючага і азначальнага, або знакаў-сімвалаў, па тэрміналогіі Ч. С. Пірса. Ён, аднак, не здымае шэрагу пытанняў, якія тычацца прычын з'яўлення імёнаў, у прыватнасці тапонімаў. Ды і ў цэлым, звязненне ўсіх знакаў толькі да сімвалаў не спрыяе іх тлумачэнню.

Як быццам «за кадрам» застаюцца запэўніванні логікаў і філосафаў мовы (Г. Фрэге, Б. Расэла, Д. Рудэнка і інш.), якія сцвярджаюць: «Няма падстаў думаць, што

пад час выкарыстання уласных імёнаў мы “адключаем” свядомасць» [3, с. 63 і інш.]. У гэтым жа кантэксце варта прывесці словы А. К. Матвеева: «адрыў уласных імёнаў ад апелятываў зусім бесперспектыўны як навуковы прынцып» [4, с. 20].

Думаецца, што прадузятасць думкі аб міфалагічнасці ўсіх уласных імёнаў абумоўлена тым фактам, які ўжо адзначаўся А. Л. Беразовіч – «эталонным падыходам» першых анамастаў, які задаў каштоўнаснае стаўленне толькі да асобных класаў (назваў самых буйных аб’ектаў і імёнаў людзей) і мікрасістэм анімічнай лексікі [5, с. 41]. Відаць, толькі гэтым можна патлумачыць тое, што ў якасці прыкладаў, якія дазваляюць заўважыць міфалагічную сувязь імені з аб’ектам, звычайна бяруцца антрапонімы або назвы самых буйных, кансерватыўных аб’ектаў мясцовасці. «Я нічога не ведаю пра чалавека, калі я ведаю толькі тое, што яго завуць Якавам» – гэта фраза, якая стала класічным «доказам ад марксізму» няздольнасці онімаў абагульняць. Следствам гэтага сталі ўказанні лінгвістаў, у прыватнасці А. А. Уфімцавай, якая «пакарала» уласнае імя далучэннем да ліку «дэфектыўных» [6, с. 42].

Незаўважаным у галіне тапанімнай лексікі засталася тое, што (1) мікратапонімы пэўнай мясцовасці па сваім колькасным складзе нашмат пераўзыходзяць любыя макратапонімы [5, с. 43], у той жа час мікратапонімы нашмат радзей страчваюць матываванасць ў працэсе функцыянавання на мясцовасці; іх інфармацыйная каштоўнасць вышэй, чым у імёнаў буйных аб’ектаў [7, с. 30], а таму яны захоўваюць магчымасць быць інтэрпрэтаванымі; (2) у апелятыўнай лексіцы таксама існуе шэраг нематываваных адзінак з пункту гледжання сучаснага стану мовы; (3) словаўтварэнне ўяўляе сабой той прамежкавы пласт адзінак, які патэнцыйна можа быць вывучаны не толькі з пазіцый лексікалогіі, але таксама з пункту гледжання сінтаксісу, прычым як фармальнага, так і актуальнага.

За гісторыка-генетычнымі пошукамі першых тапанімістаў, што ўстанаўліваюць моўную прыналежнасць дадзеных асобных словаўтваральных гнёздаў, і працамі структуралістаў, якія не маюць выхаду на знешні свет і спрабуюць даказаць асаблівы статус анамастыкі праз пошук спецыялізаваных суфіксаў і прэфіксаў «незалежнай» аніміі, павінен быў прыйсці этап сінтэзу назапашанага матэрыялу. Гэты этап не мог не звярнуцца да папулярнай у наш час ідэі тлумачэння асаблівасцей лексікі праз аналіз прагматыкі моўных адзінак. Не менш падстаў ёсць для таго, каб звярнуцца да сігматычных асаблівасцей уласных імёнаў геаграфічных аб’ектаў.

Мэта нашай працы – абгрунтаваць магчымасць вывучэння ўласных імёнаў з пазіцый чацвёртага вымярэння знака – яго сігматыкі. Дасягненне пастаўленай мэты патрабуе рашэння наступных задач: 1) вызначэнне індэксальных, іканічных і сімвалічных асаблівасцей тапонімаў, адбор і аналіз тых асаблівасцей, якія дазваляюць растлумачыць з функцыянальных пазіцый працу сістэмы гэтых імёнаў; 2) апісанне гісторыі вывучэння семіятычных вымярэнняў тапонімаў – сінтактыкі, семантыкі, прагматыкі; 3) прапанаваць схему сігматыка-прагматычнага падыходу да тапонімаў.

Асноўная частка. Пільная ўвага, якая аддаецца тапонімам і, увогуле, уласным імёнам не толькі лінгвістамі, але таксама логікамі, філосафамі, географамі, гісторыкамі, не магла не адбіцца на колькасці матэрыялу, уцягнутага ў абарот гэтага раздзелу навукі пра мову. Тапаніміка не скардзіцца на адсутнасць матэрыялу і статыстычных падлікаў. У сучаснай навуцы аб уласных імёнах найбольшую складанасць уяўляе малая колькасць работ тэарэтычнага плану [5, с. 40], прычым працягваецца пошук і апрацоўка без таго шырокага комплексу новых імёнаў. Аб неабходнасці філасофскага асэнсавання наяўных у анамастыцы фактычных дадзеных даўно кажа Д. І. Рудэнка: «Неабходна не мадыфікаваць дэфініцыі, а ўдакладніць агульны падыход да ўласных імёнаў» [3, с. 58].

За сінтэзам назапашанага матэрыялу мае прыйсці ўсведамленне таго, што тапонімы – гэта таксама паўназначныя знакі мовы. Вось толькі якія? Нават заснавальнік семіётыкі Чарльз Сандэрс Пірс не здолеў прывесці прыклад чыстага індэкса [8, с. 96] і казаў аб тым, што ў ідэальных знаках «іканічная, індэксальная, сімвалічная прыметы змяшаныя па магчымасці ў роўных адносінах» [9, с. 106].

Разам з тым сам Ч. С. Пірс спасылаўся на традыцыйна індэксальную, прычынную прыроду ўласных імёнаў: «Іх, верагодна, варта разглядаць як Індэкс, паколькі толькі сапраўдная сувязь інстанцый адных і тых жа тыповых слоў з іх Аб'ектамі становіцца прычынай інтэрпрэтацыі гэтых тыповых слоў як тых, што дэнатуюць дадзеныя Аб'екты» [10, с. 243]. Сапраўды, па традыцыі імёны ўласныя лічацца знакамі намінабельнымі, якія не характарызуюць, а толькі паказваюць на аб'ект, адсылаюць да яго [11, с. 62 і інш.]. Дадзенае разуменне сутнасці імёнаў ідзе ад Дж. С. Міля [12, с. 979]. Ва ўмовах міжасобаснага абмену знакамі, як правільна заўважыў Карл Бюлер, менавіта такая рэдукцыя кагнітыўнага зместу дазваляе людзям

бесперашкодна скараціць ступень індывідуальнай свабоды і мець зносіны [13, с. 211–212].

Зрэшты, той жа К. Бюлер звярнуў увагу на тое, што падыход Э. Гусэрля, які разглядаў імёны ў інтэлектуальных актах, а не ва ўмовах міжасобасных зносін, не менш варты ўвагі, чым падыход Дж. С. Міля: «Гаворка ідзе пра дзве праграмы, рэалізаваныя з прываблівай паслядоўнасцю. Ці варта адразу ж што-небудзь адпрэчваць?» [13, с. 211-212]. Мяркуем, што не варта. Інтэрэс лінгвістаў канца ХХ – пачатку ХХІ стагоддзя да кагнітыўных ўласцівасцей мовы спарадзіў натуральную цікавасць да альтэрнатыўнага пункту гледжання.

Указанне на індэксальную прыроду ўласных імёнаў не вычэрпвае ні своеасаблівасці онімаў, ні спектру магчымых характарыстык гэтых знакаў. Большасць традыцыйных работ сведчыць аб тэндэнцыі да страты матываванасці, г.зн. «падвышанай цязе да сімвалічнасці» [14, с. 108], што выяўляецца ў тапонімах. Так, паводле падлікаў В. А. Жучкевіча, сярод назваў рэк толькі 23% атрымалі больш-менш дакладную інтэрпрэтацыю, а азёры маюць празрыстыя сувязі з іншымі словамі ў 28% выпадкаў [15, с. 10]. Бясспрэчна, значная частка назваў самых буйных натуральных аб'ектаў (рэк, азёр) цяпер можа разглядацца як умоўныя знакі (сімвалы, па тэрміналогіі Ч. С. Пірса), але зводзіць «жывую» да гэтага часу працу тапасістэмы да «прыляплення ярлыкоў», як гэта рабіў Дж. С. Міль, мабыць, не варта. Тым больш, што Ч. С. Пірс у сваіх «Пралегоменах да апалогіі прагматызму» паспеў адзначыць адсутнасць экспланаторных патэнцый сімвалаў [10, с. 223]. Умоўны характар сувязі знакаў не дазваляе ім быць інтэрпрэтаванымі. Гэта пагадненне паміж камунікантамі, звычайка, якую варта запомніць, а не зразумець.

Як адзначаў Ч. С. Пірс, «для развагі асабліва неабходныя іконы» [10, с. 224]. Невыпадкова ў ліку прынцыпаў кагнітыўнай лінгвістыкі, якая арыентуецца на інтэрпрэтацыйныя магчымасці моўных мадэляў, першым ідзе прынцып іканічнасці [16, с. 76]: «патрэбнасць ужыць іконы ўжнікае, галоўным чынам, тады, калі варта паказаць Формы сінтэзу элементаў думкі» [10, с. 243]. Паняцце іконы ў пірсаўскім разуменні рэанімавала магчымасць уключыць у план зместу знака і элемент прадстаўлення аб аб'екце, які не мог не адбіцца ў мове як самым дакладным сродку перадачы інфармацыі. Заклік да ўліку ролі вобразнага кампанента пры даследаванні намінацый быў зроблены ў савецкім мовазнаўстве арлоўскім анамасіёлагам

С. Ф. Іларыёнавым: «Сустрэўшыся з яшчэ не названым прадметам або прадметам, які патрабуе новай назвы, чалавечая свядомасць у першую чаргу ўключае прадстаўленне аб ім у сістэму вобразнай памяці і толькі на наступным этапе, аналізуючы гэты вобраз, супастаўляючы яго з іншымі, падобнымі да яго, выпрацоўвае паняцце, сінтаксічна аб'ектывуючы яго ў форме апісання» [17, с. 103].

У сучасным тапаніміконе метафарычныя адзінкі сустракаюцца ў найменнях геаграфічных аб'ектаў вельмі рэдка, спарадычна [18, с. 90]. Да таго ж нават у бясспрэчных, на першы погляд, метафарычных назвах матывацыі тапонімаў кшталту пожня *Каўрыга* «інфарманты даюць не як несумнеўныя, а як імавернасныя» [14, с. 108]. Разам з тым чалавек не можа не выказаць свайго стаўлення да розных аб'ектаў свету і не заўважаць падабенства ў адных і тых жа аб'ектах. Вобразнасць асноўнай часткі сучасных найменняў непрыметна толькі таму, што яны перастаюць быць моўнымі метафарамі, застаючыся метафарамі кагнітыўнымі. Падабенства перамяшчаецца з зоны непасрэднага адлюстравання аб'екта ў слове (назвы балот бел. *Жарнавок*, англ. *Little Hell*) у вобласць схематызацыі, фрэймаў і г.д. Рознае стаўленне да рэалій свету ў чалавека непрыметна ў адзінкавых прыкладах, але пры масавым супастаўленні імёнаў становіцца відавочным. Сучасныя іканічныя знакі ў тапаніміі – гэта іконы-дыяграмы, а не іконы-вобразы.

Іканічнасць ў тапонімах лёгка выявіць. У працах тапанімістаў-структуралістаў не аднойчы адзначалася, што імя ўласнае імкнецца адарвацца ад апелятыва, які яго матываваў. Звычайна ў гэтым выпадку дадаецца тапафармант, прычым ён можа быць не толькі словаўтваральнай марфемай, але таксама складовай часткай слова, якая ў агульных імёнах адносіцца да ліку словазмяняльных. Род тапоніма не абавязкова суадносіцца з родам наменклатурнага тэрміна (балота *Бярозавік*, рака *Неман* і інш.), а форма множнага ліку звычайна не сведчыць аб рэальнай множнасці аб'ектаў (населеныя пункты *Калінкавічы*, *Хойнікі* і інш.). Часта марфалагічныя паказчыкі з'яўляюцца толькі дэрывацыйнымі марфемамі [19, с. 76 і інш.]. Пра гэта сведчыць і такі папулярны ў беларускіх назвах спосаб онімаўтварэння, як плюралізацыя: мост > балота *Масты*, – і флектывізацыя, якая адзначаецца ў некаторых імёнах: р. *Волга* > воз. *Волго*. Такім чынам, граматычнае структураванне ў тапонімах ажыццяўляюць, па сутнасці, толькі марфемы-дэрыватары, а само з'яўленне словаўтваральнага сродку (у тым ліку флексіі ва ўласных імёнах) сведчыць аб асаблівай увазе да дадзенага аб'екту,

пра жаданне адмежаваць яго ад зыходнага наймення, пры дапамозе матэрыяльных сродкаў пазбавіцца ад «тапанімнай аманіміі».

Красамоўным сведчаннем іканічнасці тапаніміі з'яўляюцца таксама выпадкі, калі ўласныя імёны ўтвараюцца ад іншых уласных імёнаў пры дапамозе матэрыяльных пашыральных асновы – марфем і слоў: вёска *Талынава* > балота *Талынаўскі Мох* і інш. У вытворных словах ва ўсіх падобных выпадках будзе мінімум на адну марфему больш, чым у тых, ад якіх словы ўтварыліся, такім чынам, у пэўным сэнсе такая суаднесенасць будзе паўтараць адносіны паміж аб'ектамі, тыя адносіны, якія ўяўляюцца суб'екту пазнання актуальнымі ў дадзены момант. Як правіла, элемент макраўзроўня (моцны разрад) дубліруецца на мікраўзроўні (слабы разрад) [5, с. 44; 20, с. 59;], г. зн. мінімум на адну словаўтваральную марфему будзе больш у назвах мікрааб'ектаў.

Да ліку вытворных тапанімных адзінак належаць і семантычныя дэрываты, у якіх не адбываецца дабаўленне матэрыяльна выражанага фарманта. Аднак калі звярнуць увагу на ўзаемадзеянне такіх адзінак у межах цэласнай сістэмы імёнаў пэўнай мясцовасці, то можна заўважыць, што менш буйныя і менш ўстойлівыя аб'екты надзяляюцца такімі імёнамі значна часцей, чым аб'екты буйныя і ўстойлівыя. Мікрааб'екты з'яўляюцца і знікаюць (зарастаюць, высыхаюць ці, наадварот, запаўняюцца вадой, калі казаць аб водных аб'ектах), за імі чалавечаму воку ўсачыць складаней, чым за макрааб'ектамі. Ландшафт, змяняючыся, не заўсёды аказваецца дакладна адлюстраваным у моўных знаках па прычыне высокай дынамікі змяненняў у навакольнай рэчаіснасці (варыянт: чалавек не хоча змяняць звычак і называе ранейшым імем нават тыя аб'екты, якія перарадзіліся), альбо мікрааб'ект ўяўляецца чалавеку менш прыметным, а таму і менш значным арыенцірам. У апошнім выпадку ў імені адлюстроўваецца не сам аб'ект, а яго акружэнне: *Каменны Лог* як назва балота.

З чатырох аспектаў вывучэння знакаў – сінтактыка, семантыка, прагматыка, сігматыка – у тапанімных даследаваннях да нядаўняга часу выкарыстоўваўся, па вялікім рахунку, толькі першы. Гэта лёгка растлумачыць: «Развіваць сінтактыку прасцей ..., чым апісваць аб'ектыўна існуючыя сітуацыі, у якіх ўжываюцца тыя ці іншыя знакі, або апісваць тое, што адбываецца ў інтэрпрэтатару, калі функцыяніруе знак» [21, с. 50].

З першых крокаў тапаніміка разглядалася як галіна мовазнаўства, для якой важна аддзяліць тапафармант ад тапаасновы. Увага даследчыкаў да фармальнага боку тапазнака на пачатковым этапе развіцця навукі аб геаграфічных імёнах цалкам абгрунтавана: «Перш чым прыступіць да сістэматызацыі змястоўных структур мовы, неабходна валодаць сістэматычнымі апісаннямі яго фармальных структур» [22, с. 113]. Аднак у тапаніміцы, ды і ў анамастыцы ў цэлым, перыяд толькі фармальных пошукаў быў залішне зацяжым. Да таго ж лінгвістычныя вынікі тапанімічных даследаванняў часта выкарыстоўваліся толькі як дапаможныя. Знаходзячыся пад уплывам ідэі аб трыадзінстве тапанімікі [23, с. 6 і інш.], анамасты абвясцілі суфікс «пазначаным атамам» [24, с. 83], здольным тлумачыць гістарычныя перамяшчэнні народаў. Роля асновы, на іх думку, састаіць у адрозніванні онімаў у межах шэрагу імёнаў (гэта і ёсць функцыя тапоніма!), але з прычыны частай дээтымалагізацыі асновы – асабліва ў субстратных імёнах – яе ахрысцілі менш значнай для навукі. В. А. Жучкевіч адзначае: «Корань, суфікс, прыстаўка, канчатак у шэрагу тапонімаў незразумелага сэнсавага значэння цяжка вылучыць і вызначыць. У гэтых выпадках даводзіцца абмяжоўвацца размеркаваннем тапонімаў па фармантах, разумеючы пад апошнімі тыповыя словы, якія паўтараюцца ад назвы да назвы, падобныя па форме і гучання, дзе фармант можа апынуцца або іншамоўным тэрмінам, або спалучэннем каранёвай часткі і рускага канчатка, або, нарэшце, іншамоўным суфіксам» [25, с. 94]. Знакаваць такой адзінкі, як тапонім, пры падобным разуменні адыходзіць на задні план, а то і папросту здымаецца (галоўнае не тапазнак, а лакалізацыя тапафарманта). Акрамя таго, пры беззмястоўным вывучэнні тапаніміі выявіўся яшчэ адзін заган – перагружанасць тапанімічных работ лічбамі і працэнтамі [26, с. 4]. А. К. Матвееў падвёў несудыяльны вынік: «Развіваючыся па такім шляху, тапанамастыка хутка вычарпае свае магчымасці з прычыны абмежаванасці праблематыкі» [26, с. 4].

Сінтактыка – самая распрацаваная частка тапанімічных даследаванняў. Па словах Ч. Морыса, «паспяховае развіццё семантыкі прадугледжвае адносна высока развітую сінтактыку» [21, с. 55]. Аднак у дачыненні да онімаў, як мы ўжо адзначалі, нельга казаць аб іх семантычнай напоўненасці ў літаральным сэнсе слова. Пераважная цікавасць тапанімістаў да сінтактыкі абумоўлена, у першую чаргу, тым відавочным фактам, што ўласныя імёны значна часцей, чым агульныя імёны, страчваюць унутраную форму. Таксама відавочна тое, што абавязковы кампанент адзінкаваасці і

ўнікальнасці, які прысутнічае ў кожным ўласным імені, не дазваляе яму «абзавесціся» паняццёвым, узуальным значэннем. Таму звычайна лінгвісты кажуць не аб семантыцы ўласных імёнаў, а аб семантыцы іх асноў. Апошняя даволі часта аказваецца непразрыстай, асабліва ў імёнах буйных і найбольш старажытных аб'ектаў.

Зараз прагматыка – вобласць семіётыкі, якая даследуе стаўленне суб'екта (чалавека) да знака, – гэта зона актыўнага выкарыстання лінгвістамі-тапанімістамі, аднак, многія пытанні патрабуюць удакладнення.

Першымі даследчыкамі найменняў адзінкавых аб'ектаў з пункту гледжання значнасці для чалавека пэўнай культуры – А. Л. Беразовіч, М. Э. Рут (а следам за імі і іншымі рускімі даследчыкамі) – было прапанавана разуменне імёнаў як рэпрезэнтантаў канкрэтна-пачуццёвых уяўленняў пэўнага этнасу аб рэчаіснасці: «Закладзеная ў назве прымета прадмета адлюстроўвае найбольш устойлівае ў свядомасці носьбіта мовы ўяўленне аб аб'екце, прычым не толькі якое склалася да назвы, але і зацверджанае ў свядомасці самім фактам існавання матываванага слова» [27, с. 34]. Гаворка тут ідзе пра канцэптэўнасць уласнага імені, энцыклапедычнасць яго значэння. Пры падобным падыходзе захоўваецца цікавасць да матывацыі імені, спробаў яе растлумачыць уяўленнямі аб свеце, культурай пэўнага народа. Аднак узнікае ўражанне дэжавю. Па сутнасці, такая трактоўка нагадвае ланцужок намінацыйнага працэсу, які даваўся ў артыкуле Н. В. Аўчар [28, с. 61]: аб'ект у сукупнасці уласцівасцей і якасцей > ўяўленне чалавека аб прымеце / прыметах аб'екта > матэрыялізацыя ўяўленняў ў мове.

А. Л. Беразовіч разглядае вынікі дзейнасці аналізатараў чалавека, яго адчуванне аб'екта і самога сябе адносна гэтых аб'ектаў. Як вынік, мы бачым цэлую серыю параметраў, якія ўлічваюць (і вельмі дэталёва) экстралінгвістычнае акружэнне тапоніма: па праяўленасці / імплікаванасці суб'екта назірання, па накіраванасці арыентацыі, па каардынуючаму механізму, па аб'ёме ахопу тэрыторыі, па характары счাপлення элементаў прасторавай карціны свету, па задзейнічанню прасторавай гарызанталі / вертыкалі і г.д. [29, с. 16–18]. Усе тапонімы вывучаюцца як такія, што належаць аднаму класу. Не відаць, за кошт чаго сістэме атрымоўваецца функцыяніраваць, не распадаючыся на асобныя складовыя часткі. Не ў кожным тапанімным знаку можна сустрэць, скажам, такі параметр, як дробнасць успрымання прасторы. Незразумелым застаецца і тое, якім чынам тое, што было адзначана ў

асобных знаках звязана з астатнімі знакамі, складнікамі сістэмы або падсістэмы. Характарызуецца хутчэй чалавек пэўнай культуры і параметры яго статычнага ўспрымання прасторы наогул, чым сувязь чалавека, тапааб'ектаў розных відаў і мовы ў працэсе пазнання.

Прывядзем яшчэ адну цытату, якая дэманструе пазіцыю тапанімістаў гэтага напрамку: «Малюючы, мастак прадумвае сюжэт, выбудоўвае кампазіцыю, змешвае фарбы, падкрэслівае тых ці іншыя дэталі, дамагаецца эфекту рознай асветленасці, каб выказаць сваё стаўленне да прадмета, які адлюстроўваецца. Менавіта такім “мастаком” з'яўляецца носьбіт мовы, адначасова адлюстроўваючы ў намінацыях адзінках сваё стаўленне і да з'явы, якая называецца, і да з'явы, якое пазначаецца яго матывавальным... На змену фіксацыі тых ці іншых рыс аб'екта прыходзіць інтэрпрэтацыя. Носьбіт мовы з рэаліста ператвараецца ў імпрэсіяніста, адлюстроўваючы сваё ўражанне ад рэаліі» [27, с. 35].

На наш погляд, такі пункт гледжання не суадносіцца з традыцыйным пазнавальным ланцужком: ад жывога сузірання да абстрактнага мыслення і ад яго да практыкі. Калі чалавек спачатку прадумвае сюжэт, а толькі потым пачынае да яго неяк ставіцца, то атрымліваецца, што пачуцці з'яўляюцца ў яго пазней розуму. На нашу думку, пры стварэнні назвы чалавек пачынае, хутчэй, як імпрэсіяніст і толькі затым – паступова – рухаецца да рэальнай абмалёўкі кожнай канкрэтнай дэталі сустрэтага аб'екта або з'явы. Што тычыцца асобных дэталёў, якія заўважаюцца чалавекам і кладуцца ў аснову тапонімаў, то варта звярнуць увагу на першапачатковую сузіральнасць чалавека: ён спачатку звяртае ўвагу на рэчы, якія аказваюцца ў большай ступені патрэбнымі яму, а разуменне важнасці аб'екта прыходзіць як вынік частых сустрэч з ім. Дэталі тут, як нам уяўляецца, менш важныя, чым агульны погляд.

На нашу думку, культурацэнтрычны (а таму, несумненна, звязаны з прагматыкай) падыход можа разглядацца толькі як адзін з двух асноўных шляхоў вывучэння чалавечага ўспрымання аб'ектаў: (1) вывучэнне характарыстык вобраза; (2) вывучэнне самога механізму ўспрымання [30]. Па словах французскага псіхолага Жана Піяжэ, «веданне – гэта не вынік чыстага ўспрымання, паколькі ўспрыманне заўсёды накіроўваецца і абмяжоўваецца схемамі дзеяння. Пазнанне пачынаецца з дзеяння, а ўсякае дзеянне паўтараецца або абагульняецца (генералізуецца)» [31, с. 61]. Такім чынам, іншым накірункам вывучэння сэнсавага патэнцыялу тапонімаў павінен

стаць пошук механізму ўспрымання тапааб'ектаў розных класаў, выяўленне генералізуючых схем, па якіх ажыццяўляецца надзяленне адзінкавага аб'екта імем.

Калі заставацца на ўзроўні пошуку асобных прымет аб'ектаў і ўяўленняў народа аб іх, то можна сабраць сукупнасць усіх уласцівасцей аб'ектаў, але не атрымаць цэласных вобразаў кожнага з відаў аб'ектаў. Наўрад ці чалавек ставіцца аднолькава да рэк, азёр ці балот, да лясоў ці раўнін. Па словах Ч. С. Пірса, «кропкай, ад якой бярэ пачатак ўсякае лагічнае разважанне, з'яўляюцца не пачуццёвыя ўражанні, але аб'екты ўспрымання» [10, с. 298].

Мы таксама мяркуем, што чалавек аналізуе перш за ўсё не прыметы, а аб'екты / з'явы. Падыход ад аб'екта дазваляе задзейнічаць у тапанімным даследаванні апошні з чатырох аспектаў плана зместу знака – сігматычны, або дэнататыўны. Разам з тым не падлягае сумневу, што выбар аб'екта намінацыі і надзяленне яго імем залежыць ад значнасці аб'екта для суб'екта. У тапаніміцы важнасць аб'екта ўспрымання (а не прыметы) даказваецца тым, што ў большасці выпадкаў уласныя імёны з'яўляюцца субстантывамі. У славянскай «сінтэтычнай» тапаніміі гэта заўважаецца асабліва добра, бо субстантыватар там звычайна згортваецца ў афіксальны фармант: азёры *Глыбачка, Чамярыца, Бярнова, Уклейна, Езярышча, Янкішкі*, балоты *Палонка, Журбіца, Амеліна, Брусова, Бродна, Лядзішча, Солішкі* і інш. Вельмі невялікая колькасць адзінак прадстаўлена ў форме прыметніка, ды і тыя, па вялікім рахунку, часцей фіксуюцца побач з неэліпсаванымі тапанімнымі спалучэннямі, г. зн. геаграфічны апелятыў звычайна маецца на ўвазе: *Сарочынскае, Кузьмінскае, Буслаў Барок, Дзегцеў Луг* і г.д.. Тапанімісты і анамасіёлагі таксама заўважаюць: шлях намінацыі ляжыць ад апісальных канструкцый да аднаслоўных адзінак [32, с. 94]. Наўрад ці намінацыя аб'екта спалучэннем слоў магла пачынацца з больш абстрактнай, чым прадмет, прыметы; тым больш што гэта была прымета канкрэтнага аб'екта.

Таму, верагодна, у схему намінатыўнай дзейнасці суб'екта варта ўключыць уяўленне аб аб'екце ў цэлым (гл. схему Н. Аўчар [28, с. 61]). Акрамя таго, увядзенне ў мадэль новага кампанента спараджае пытанне аб узаемадзеянні традыцыйнага для тапанімікі ўяўлення аб прымеце і прапанаванага намі ўяўлення аб аб'екце, г. зн. аб катэгарыйным узаемадзеянні двух кампанентаў.

Такім чынам, неабходна пераўтварыць саму схему аналізу намінатыўнага працэсу ў тапаніміі: аб'ект у сукупнасці уласцівасцей і якасцей > ўяўленне аб аб'екце ў

цэлым > ўяўленне аб прымеце / прыметах аб'екта > катэгарыяльнае ўяўленне аб аб'екце і яго прыметах > матэрыялізацыя ўяўленняў ў мове.

На нашу думку, тапаніміка з пазіцый сігматыкі – гэта паказ таго, якім чынам прырода і значнасць аб'екта для чалавека прымушае выпрацаваць звычайкі разглядаць пэўны род аб'ектаў пад тым ці іншым пунктам гледжання (ментальныя рэпрэзентацыі) і абазначыць аб'екты розных падсістэм рознымі семіятычнымі структурамі: «два суб'екты могуць толькі разглядацца як падобныя – калі ў розуме яны параўноўваюцца і зводзяцца разам» [10, с. 28].

Калі ўзяць на ўзбраенне анамасіялагічную ідэю, г. зн. пайсці ад прадметаў да іх матэрыяльнага адлюстравання ў мове, то замест адзінай тапанімнай сеткі мы атрымаем цэлы шэраг узаемазвязаных і перасякальных сетак, якія накладваюцца адна на адну – звышскладаную сістэму, у падсістэмах якой можна выявіць і падобныя працэсы, і розную колькасную прадстаўленасць гэтых працэсаў. Суаднясенне заканамернасцей каварыяцыі назіраных моўных з'яў і прадметнага раду, адлюстраванага ў свядомасці суб'екта, можа саслужыць добрую службу як семіётыцы, так і тэорыі намінацыі.

Веданне словаўтваральнай матывацыі – гэта толькі веданне знешняе, даступнае пры прамым назіранні ў кожным канкрэтным імені паасобку. Гэта веданне аб нашым успрыманні асобных элементаў, але не веданне аб тым, як яно упарадкоўваецца і дзякуючы чаму сістэма паспяхова функцыяніруе. Назіранне за дзейнасцю чалавека дэманструе пакрокавую і павольную выпрацоўку асноўных шаблонаў для стварэння гатовых новых формаў імёнаў. Пры гэтым усе ўяўленні аб канкрэтным аб'екце непазбежна спрашчаюцца. Таму, як мы лічым, можна казаць аб двух відах канцэптаў – (1) кантэкстуальным / пачуццёвым-канкрэтным, дзе важнай будзе любая канкрэтная дэталі для стварэння адзінага вобразу; (2) праксічным, дзе прагматычныя фактары шукаюцца толькі ў межах знака і суадносяцца з функцыяй, якую знак адыгрывае ў грамадстве, і стаўленнем чалавека да імёнаў як больш ці менш значных арыенціраў. Калі першы з канцэптаў можна разглядаць як неўпарадкаваную сукупнасць пачуццёвых звестак аб аб'екце свету, то другі варта разумець як вопыт чалавека, здольнага ўжываць гатовыя і з улікам умоў акружэння аб'екта ствараць новыя катэгарызацыйныя шаблоны для класіфікацыі і намінацыі асобных з'яў рэальнасці.

Ступені ўспрымання аб'ектаў як арыенціраў у прасторы, калі ўзяць пад увагу прагматыку імёнаў у звязку з іх сігматычнымі асаблівасцямі, будуць адлюстраваны ў чатырох наступных катэгарызацыйных шаблонах.

1. **Трансляцыя акружэння** як паказчык «тапанімічнай слепаты» да аб'екту ці да зменаў, якія з ім адбыліся: *Свая Пушча* (балота), *Белае балота* (лес), *Сямчонкаў хутар* (поле), *Чэрнікаў лес* (сенажаць).

2. **Канстатацыя прысутнасці**. Геаграфічны тэрмін як амонім тапоніма: бел. *Возера* (возера), *Горы* (горы), *Балота* (балота), *Рака* (рака).

3. **Усведамленне адрозненняў**. Першыя прыметы цікавасці да адзінкавага аб'екта: *Бярозавае балота*, *Мядзведня*, *Чыцік*.

4. **Размежаванне падабенства**. Пазбаўленне ад тоесных назваў сумежных аб'ектаў: *Брускае* > *Брускае 2*, *Малое* > *Малое Ніжняе*.

Вопыт працы з імёнамі сведчыць пра тое, што мікратапонімы часцей ужываюць шаблоны 1 і 2, а ўласна тапонімы аддаюць перавагу шаблону 3. Апошняя з альтэрнатыў назіраецца ў назвах аб'ектаў, якія складалі некалі частку цэлага (назвы балот: *Каменка* > *Гарэлая Каменка* і інш.), да гэтай пары знаходзяцца побач (назвы населеных пунктаў: *Вялікае Зарэчча* – *Малое Зарэчча* і інш.) ці застаюцца часткай аб'екта (рэкі ці прытокі рэк: *Левая Лясная* – *Правая Лясная* і інш.).

Тапанімныя класы варта разглядаць не толькі і не столькі паасобку (выяўляючы ўсе іх субстанцыяльныя ўласцівасці), колькі на фоне адзін аднаго (разглядаючы колькасныя перавагі кожнай з падсістэм). Такі погляд дазволіць разглядаць натуральныя катэгорыі намінацыйных адзінак, бо, верагодна, сам механізм надзялення адзінкавых аб'ектаў уласнымі імёнамі павінен быць падобным у кожнай з падсістэм тапаніміі: кожнае з адзінкавых імёнаў інтэнцыяльна накіравана на пошук адметнай, дыферэнцуючай прыметы.

Высновы. Такім чынам, тапонім, як і іншыя паўназначныя моўныя знакі, нельга звесці да адназначна зададзенага месца ў семіятычнай класіфікацыі. Найбольшую тлумачальную сілу даследаванню здольна надаць спалучэнне прагматычнага аспекта з сігматычнымі заканамернасцямі, што дазваляе суаднесенасці знакі адзін з адным, са знешнім светам і стаўленнем чалавека да розных відаў аб'ектаў свету. Пры гэтым элементы разглядаюцца як ўзаемазвязаныя часткі адзінай сістэмы, а

дзейнасць інтэрпрэтатара сістэмы не выходзіць за межы знакаў. У аснове падобнага супастаўлення ляжыць прынцып іканічнасці.

СПІС ВЫКАРЫСТАНАЙ ЛІТАРАТУРЫ

1. Лотман, Ю.М. Миф – имя – культура / Ю. С. Лотман // Избранные статьи. В 3-х тт. – Таллинн, 1992. Т. 1. – С. 58–75.
2. Руднев, В. П. Словарь культуры XX века / В. П. Руднев. – М.: Аграф, 1997.
3. Руденко, Д. И. Собственные имена в контексте современных теорий референции / Д. И. Руденко // Вопросы языкознания. – 1988. – № 3. – С. 55–68.
4. Матвеев, А. К. Образное народное видение проблемы ономаσιологической и этимологической интерпретации топонимов / А. К. Матвеев // Вопросы ономастики. Вып. 12. Русская топонимия и географическая терминология. – Свердловск, 1977. С. 5–20.
5. Березович, Е. Л. Русская ономастика на современном этапе: критические заметки / Е. Л. Березович // Известия РАН. Сер. лит. и яз. – 2001. – Т.60, № 6. – С. 34–46.
6. Уфимцева, А. А. Лексическая номинация (первичная, нейтральная) / А. А. Уфимцева // Языковая номинация: (Виды наименований) / А. А. Уфимцева, Э. С. Азнаурова, В. Н. Телия и др.; Отв. ред. А. Н. Серебренников. – М.: Наука, 1977. – С. 5–85.
7. Агеева, Р. А. Гидронимия Русского Северо-Запада как источник культурно-исторической информации / Р. А. Агеева. – М.: Наука, 1989. – 252 с.
8. Пирс, Ч. С. Логические основания Теории знаков / Ч. С. Пирс. – СПб., 2000.
9. Якобсон, Р. О. В поисках сущности языка / Р. О. Якобсон // Семиотика / Сост., вступительная статья и общая редакция Ю. С. Степанова. – М.: Радуга, 1983. – С. 102–117.
10. Пирс, Ч. С. Начала прагматизма / Ч. С. Пирс. – СПб., 2000.
11. Руденко, Д. И., Сватко, Ю. И. Философия имени: в поисках новых пространств / Д. И. Руденко, Ю. И. Сватко. – Харьков: «ОКО», 1993. – 104 с.
12. Mill, John Stuart The Collected Works of John Stuart Mill, Volume VIII - A System of Logic Ratiocinative and Inductive Part II [1843]

13. Бюлер, К. Теория языка. Репрезентативная функция языка/ К. Бюлер. – М.: Прогресс, Универс, 1993. – 528 с.
14. Рут, М. Э. Образная номинация в русском языке / М. Э. Рут. – Екатеринбург: Издательство Уральского университета, 1992. – 148 с.
15. Жучкевич, В.А. Происхождение географических названий (топонимика) Белоруссии / В. А. Жучкевич.– Минск: Изд-во Белгосун-та им. В. И. Ленина, 1961. – 79 с.
16. Кубрякова, Е. С. и др. Краткий словарь когнитивных терминов / Под ред. Е. С. Кубряковой. – М., 1996. – 248 с.
17. Илларионов, С.Ф. Об образном компоненте в семантике слова и о его роли в выборе производящего / С. Ф. Илларионов // Проблемы ономазиологии: Науч. тр. / Под ред. И. С. Торопцева.– Курск, 1976. – Т. 62 (155), вып. 3. – С. 103–109.
18. Нечай, М. Н. Семантика географического термина и его употребительность в топонимии / М. Н. Нечай // Номинация в ономастике: Сб. ст. / Под ред. М. Э.Рут. – Свердловск: Изд-во Урал. ун-та, 1991. – С. 90–94.
19. Воробьёва, И. А. Ономастика в школе / И. А. Воробьёва. – Барнаул, 1987. – 109 с.
20. Супрун, В. И. Ономастическое поле русского языка и его художественно-эстетический потенциал / В. И. Супрун. – Волгоград: Перемена, 2000. – 172 с.
21. Моррис, Ч. У. Основания теории знаков / Ч. У. Моррис // Семиотика Сост., вступительная статья и общая редакция Ю.С. Степанова.– М.: Радуга, 1983. – С. 37–89.
22. Даниленко, В.П. Ономазиологическое направление в истории грамматики / В. П. Даниленко // Вопросы языкознания. – 1988. – № 3. – С. 108–131.
23. Мурзаев, Э.М. Очерки топонимики / Э. М. Мурзаев. – М.: Мысль, 1974.
24. Никонов, В. А. Введение в топонимику / В. А. Никонов. – М.: Наука, 1965.
25. Жучкевич, В.А. Общая топонимика / В. А. Жучкевич. – 2-е изд., испр. и доп. – Минск: Вышэйшая школа, 1968. – 432 с.
26. Матвеев, А. К. Топономастика и современность / А. К. Матвеев // Вопросы ономастики.– Свердловск, 1974. – Вып. 8–9. – С. 4–14.
27. Березович, Е. Л., Рут, М. Э. Ономазиологический портрет реалии как жанр лингвокультурологического описания / Е. Л. Березович, М. Э. Рут // Известия Уральского государственного университета. — 2000. — № 17. — С. 33–38.

28. Овчар, Н. В. Опыт идеографического описания озерных гидронимов русского Севера / Н.В. Овчар // Номинация в ономастике: Сб. ст. / Под ред. М. Э. Рут. – Свердловск: Изд-во Урал. ун-та, 1991. – С. 60–74.

29. Березович, Е. Л. Русская топонимия в этнолингвистическом аспекте: Автореф. дис. ... д-ра филол. наук: 10.02.01 / Урал. гос. ун-т им. А.М.Горького / Е. Л. Березович. Екатеринбург, 1999.

30. Черниговская, Т. В. Восприятие / Т. В. Черниговская // Курс дистанционного обучения психоллингвистике [Электронный ресурс]. – Режим доступа : www.csa.ru/DistanceLearning/course2.index.html. Дата доступа : 10.12.2003.

31. Пиаже, Ж. Психогенез знаний и его эпистемологическое значение / Ж. Пиаже // Семиотика / Сост., вступительная статья и общая редакция Ю.С. Степанова.– М.: Радуга, 1983. – С. 90–101.

32. Голев, Н. Д. Естественная номинация объектов природы собственными и нарицательными именами / Н. Д. Голев // Вопросы ономастики. – 1974. – № 8–9. – С. 88–97.

REFERENCES

1. Lotman Yu.M. Mif – imya – kultura [*Myth – name – culture*]. Izbrannye statji = Selected articles. Tallinn, 1992, v. 1, pp. 58–75.
2. Rudnev V. P. Slovar kultury XX veka [*Dictionary of Twentieth Century Culture*]. Moscow, Agraf, 1997, 384 p.
3. Rudenko D. I. Sobstvennyye imena v kontekste sovremennykh teoriy referentsii [*Proper names in the context of modern referential theories*]. Voprosy yazykoznaniiya = Problems of Linguistics, 1988, no. 3, pp. 55–68.
4. Matveev A. K. Obraznoe narodnoe videnie problemy onomasiologicheskoy i etimologicheskoy interpretatsii toponimov [*Figurative folk vision of the problem of onomasiological and etymological interpretation of place names*]. Voprosy onomastiki = Problems of Onomastics, 1977, no. 12, pp. 5–20.
5. Berezovich Ye. L. Russkaya onomastika na sovremennom etape: kriticheskie zametki [*Russian onomastics at the present stage: critical notes*]. Izvestiya RAN. Ser. lit. i yaz. = Proc. RAS. Series of Literature and Language, 2001, v.60, no. 6, pp. 34–46.
6. Ufimtseva A. A. Leksicheskaya nominatsiya (pervichnaya, neytralnaya) [*Lexical naming (primary, neutral)*]. Yazykovaya nominatsiya: (Vidy naimenovaniy) = Language naming (kinds of names). Moscow, Nauka, 1977, pp. 5–85.
7. Ageeva R. A. Gidronimiya Russkogo Severo-Zapada kak istochnik kulturno-istoricheskoy informatsii [*Waternames Russian North-West as a source of cultural and historical information*]. Moscow, Nauka, 1989, 252 p.
8. Peirce Ch. S. Logicheskie osnovaniya Teorii znakov [*Logical foundations of the theory of signs*]. SPb, Aleteija, 2000, 352 p.
9. Jakobson R. O. V poiskakh sushchnosti yazyka [*Searching for the essence of language*]. Semiotika = Semiotics. Moscow, Raduga, 1983, pp. 102–117.
10. Peirce Ch. S. Nachala pragmatizma [*Issues of pragmatism*]. SPb, Aleteija, 2000, 318 p.
11. Rudenko D. I., Svatko Yu. I. Filosofiya imeni: v poiskakh novykh prostranstv [*Philosophy of language: searching for new horizons*]. Kharkov, OKO, 1993, 104 p.
12. Mill J. S. The Collected Works, Toronto, the University of Toronto Press, 2006 [1843], V. VIII, pp. 638–1243.

13. Byuler K. Teoriya yazyka. Rerezentativnaya funktsiya yazyka [*Theory of language. Representative function of the language*]. Moscow, Progress, Univers, 1993, 528 p.
14. Rut M. E. Obraznaya nominatsiya v russkom yazyke [*Figurative naming in the Russian language*]. Yekaterinburg, Izdatelstvo Uralskogo universiteta, 1992, 148 p.
15. Zhuchkevich V.A. Proiskhozhdenie geograficheskikh nazvaniy (toponimika) Belorussii [The origin of place names (place names studies of) Belarus]. Minsk, Izdatelstvo Belgosuniversuteta im. V. I. Lenina, 1961, 79 p.
16. Kubryakova Ye. S., Demyankov V.Z., Luzina L.G., Pankrats Yu.G. Kratkiy slovar kognitivnykh terminov [*A short dictionary of cognitive terms*]. Moscow, 1996, 248 p.
17. Illarionov S.F. Ob obraznom komponente v semantike slova i o ego roli v vybore proizvodyashchego [*On the figurative component in the semantics of the word and its role in the choice of the underlying word*]. Problemy onomasiologii = Problems of onomasiology. Kursk, 1976. – v. 62 (155), no. 3, pp. 103–109.
18. Nechay M. N. Semantika geograficheskogo termina i ego upotrebitelnost v toponimii [*Semantics of the geographical term and its usage in toponymy*]. Nominatsiya v onomastike = Naming in onomastics. Sverdlovsk, Izdatelstvo Uralskogo universiteta, 1991, pp. 90–94.
19. Vorobeva I. A. Onomastika v shkole [*Onomastics at school*]. Barnaul, 1987, 109 p.
20. Suprun V. I. Onomasticheskoe pole russkogo yazyka i ego khudozhestvenno-esteticheskiy potentsial [*Onomastic field of the Russian language and its artistic and aesthetic potential*]. Volgograd, Peremena, 2000, 172 p.
21. Morris Ch. W. Osnovaniya teorii znakov [*Logical foundations of the theory of signs*]. Semiotika = Semiotics. Moscow, Raduga, 1983, pp. 37–89.
22. Danilenko V.P. Onomasiologicheskoe napravlenie v istorii grammatiki / V. P. Danilenko [*Onomasiological trend in the history of grammar*]. Voprosy yazykoznaneya = Problems of Linguistics, 1988, no. 3, pp. 108–131.
23. Murzaev E.M. Ocherki toponimiki [*An outline of place names studies*]. Moscow, Mysl, 1974, 384 p.
24. Nikonov V. A. Vvedenie v toponimiku [*Introduction into place names studies*]. Moscow, Nauka, 1965, 180 p.

25. Zhuchkevich V.A. Obschaya toponimika [*General place names studies*]. Minsk, Vysheyschaya shkola, 1968, 432 p.

26. Matveev A. K. Toponomastika i sovremennost [*Toponomastics and modernity*]. Voprosy onomastiki = Problems of Onomastics, 1974, no. 8–9, pp. 4–14.

27. Berezovich Ye. L., Rut M. E. Onomasiologicheskiy portret realii kak zhanr lingvokulturologicheskogo opisaniya [*Onomasiological portrait of a reality as a genre of linguocultural description*]. Izvestija Uralskogo gosudarstvennogo universiteta = Proc. Uralskogo gosudarstvennogo universiteta, 2000, no. 17, pp. 33–38.

28. Ovchar N. V. Opyt ideograficheskogo opisaniya ozernykh gidronimov russkogo Severa [*Practice in ideographic description of lake names of the Russian North*]. Nominatsiya v onomastike = Naming in onomastics. Sverdlovsk, Izdatelstvo Uralskogo universiteta, 1991, pp. 60–74.

29. Berezovich Ye. L. Russkaya toponimiya v etnolingvisticheskom aspekte: Avtoref. diss. ... dokt. filol. nauk [*Russian place names in ethnolinguistic aspect: Dr. philol. sci. syn. diss.*]. Yekaterinburg, 1999. 39 p.

30. Chernigovskaya T. V. Vospriyatie [*Perception*]. Kurs distantsionnogo obucheniya psikholingvistike (*Distance learning course in psycholinguistics*). Available at: www.csa.ru/DistanceLearning/course2.index.html (accessed 10 December 2003).

31. Piazhe Zh. Psikhogenez znaniy i ego epistemologicheskoe znachenie [*Psychogenesis of knowledge and its epistemological value*]. Moscow, Raduga, 1983, pp. 90–101.

32. Golev N. D. Yestestvennaya nominatsiya obektov prirody sobstvennymi i naritsatelnyimi imenami [*Psychogenesis of knowledge and its epistemological value*]. Voprosy onomastiki = Problems of Onomastics, 1974, № 8–9, pp. 88–97.